

הפטרת לך לך

על איתן האזרחי, מלחמות ודעות

אביחי ביטר

ראשי פרקים:

פתיחה

מי העיר ממזרח?

צדק יקראהו

על אברהם אבינו ושאלות באמונה

כשהרמב"ם קורא את הפטרה

סיכום

פתיחה

פרשת לך לך פותחת את סיפורי האבות עם ציווי של הקב"ה לאברהם לעזוב את ארצו ואת מולדתו ולעלות לארץ הקודש. התורה אינה מאריכה לתאר את דמותו של אברהם אבינו בטרם קיבל ציווי מריבונו של עולם לעלות לארץ. מי שמשלימים לנו את המידע החסר אודות מאורעות חייו של אברהם הצעיר, הם חז"ל במדרשים הרבים, אשר שופכים אור על מאבקו האמוני של אברהם הצעיר בעובדי העבודה הזרה. ננסה לדון במאמרנו לקמן, האם ניתן למצוא רמזים לאותם מדרשים בהפטרה של פרשת לך לך.

הפטרנו, הכתובה בישיבה; מתארת את נבואת הנחמה של ישעיהו לעם ישראל השרוי בדלותו בגלות. הפטרנו נפתחת עם קובץ פסוקים מפרק מ, העוסק בתלונות העם כלפי ריבונו של עולם ובתשובת הנביא לטענות אלה. היא ממשיכה עם חיוק ועידוד העם לכך שהגאולה בוא תבוא, תוך הצגת תקדימים היסטוריים. באופן פשוט, כפי שמעיר דעת מקרא במקום, נראה כי הפטרה זו חוברה כהפטרתה של פרשת לך לך לאור הזכרתו של אברהם בפסוק ה "ורע אברהם אהבי". הכתוב מדגיש כיצד מחויבותו של ריבונו של עולם לגאולת ישראל, שורשיה קדומים, עוד בימי האבות הקדושים. אמנם כפי שנראה להלן, נראה כי ישנן

נקודות דמיון עמוקות יותר לדמותו של אברהם, וננסה לדון בהן לאור דברי חז"ל והפרשנים. בתום כך, ננסה להבין מדוע מחבר ההפטרה בחר דווקא ביחידה זו כהפטרת פרשת לך לך. כמו כן, ננסה להבין מדוע מחבר ההפטרה הוסיף את פסוקי הסיום של פרק מ, כאשר נראה כי הם שייכים ליחידה אחרת.²

מי העיר ממזרח?

נביא תחילה את פסוקי ההפטרה הרלוונטיים לעיוננו, נתאר בקצרה את מהלכה, ונציג את מחלוקת הפרשנים בעניין פסוקים ב - ז. זו לשון ההפטרה:

לְמָה תֹאמַר יַעֲקֹב, וּתְדַבֵּר יִשְׂרָאֵל: נִסְתַּרְהָ דַרְכֵי מֶה, וּמֵאַלְהֵי מִשְׁפָּטֵי יַעֲבֹר. כֹּחַ הָלוֹא יִדְעֶתָ אִם לֹא שָׁמַעְתָּ, אֱלֹהֵי עוֹלָם ה' בּוֹרָא קְצוֹת הָאָרֶץ לֹא יֵיעָף, וְלֹא יֵיגַע: אֵין חֶקֶר, לְתַבּוּנָתוֹ. כֹּט נִתַּן לְיַעֲף, כֹּחַ; וְלֹאֵין אוֹנִים, עֲצָמָה יִרְבֶּה. לִי יִעֲפּוּ נְעָרִים, וְיִגְעוּ; וּבְחוּרִים, כְּשׁוֹל יִכְשְׁלוּ. לֹא יִקוּי ה' יַחְלִיפוּ כֹחַ, יַעֲלוּ אֲבָר כְּנֹשְׁרִים; יְרוֹצוּ וְלֹא יֵיגַעוּ, יִלְכוּ וְלֹא יֵיעֲפוּ. א הַחֲרִישׁוּ אֵלֵי אֵיִים, וְלֹאֵמִים יַחְלִיפוּ כֹחַ; יִגְשׁוּ אֹז יִדְבַּרְהוּ יַחְדָּו לְמִשְׁפָּט נִקְרְבָה. ב מִי הָעִיר מִמְּזוּרַח, צָדֵק יִקְרָאָהוּ לְרַגְלוֹ; יִתֵּן לְפָנָיו גּוֹיִם, וּמְלָכִים יִרְדֵּי יִתֵּן כְּעַפְר חֲרָבוֹ, כְּקֶשֶׁת נִדְף קִשְׁתּוֹ. ג יִרְדְּפֶם, יַעֲבֹר שְׁלוֹם; אֲרַח בְּרַגְלֵי, לֹא יָבוֹא. ד מִי פָעַל וַעֲשָׂה, קִרָּא הַדְרוֹת מְרֹאשׁ: אָנִי ה' רֹאשׁוֹן, וְאֵת אַחֲרָנִים אָנִי הוּא. ה רָאוּ אֵיִים וְיִרְאוּ קְצוֹת הָאָרֶץ יַחְדָּו; קִרְבָּה וַיֵּאָתְיוּ. ו אִישׁ אֵת רֵעֵהוּ יַעֲזֹרוּ; וְלֹאֲחֵיו, יֹאמַר חֹזֵק. ז וַיִּחְזַק חֲרַשׁ אֵת צִרְף, מִחֲלִיק פְּטִישׁ אֵת הוֹלֵם פְּעָם; אָמַר לְדָבֵק טוֹב הוּא, וַיִּחְזַקְהוּ בְּמִסְמְרִים לֹא יִמוּט.

ח וְאִתְּהָ יִשְׂרָאֵל עֲבָדֵי יַעֲקֹב אֲשֶׁר בְּחַרְתִּיהָ; וְרַע, אֲבָרְהֶם אֲהַבֵּי. ט אֲשֶׁר הִחְזַקְתִּיהָ מִקְצוֹת הָאָרֶץ, וּמֵאֲצִילֶיהָ קִרְאֲתִיהָ; וְאָמַר לָהּ עֲבָדֵי אִתְּהָ, בְּחַרְתִּיהָ וְלֹא מֵאֲסִיתִיהָ. י אֵל תִּירָא כִּי עָמְדָה אָנִי, אֵל תִּשְׁמַע כִּי אָנִי אֱלֹהֶיהָ; אֲמַצְתִּיהָ אֶף עֲזַרְתִּיהָ אֶף תִּמְכַּתִּיהָ, בְּיָמֵינוּ צָדֵקִי.

כאמור, הפטרתנו פותחת בפסוקי הסיום של פרק מ. עוד נעיין לקמן בפסוקים אלו על פי שיטת

2 בחלוקה של דעת מקרא, פסוקים אלו קשורים לפרק מ, אך הם עדיין דנים על נושאים שונים.

בפשטות, הסיבה להוספה זו היא סיבה הלכתית. השולחן ערוך קובע כי אין לפחות מעשרים ואחת פסוקים בכל הפטרה (אורח חיים רפד, א). לכן, כיוון שחלקה השני של ההפטרה, הלקוח מפרק מא, מכיל שישה עשר פסוקים, היה צורך להוסיף חמישה פסוקים מפרק מ. אמנם קיימא לן להלכה, שכאשר עניין היחידה שלם בפני עצמו, אין צורך להשלים לעשרים ואחת פסוקים, וניתן להסתפק בפחות (עיינו למשל בהלכות תפילה יב, יג). אם כן, חזרת השאלה מדוע הוסיף הנביא דווקא פסוקים אלו? הרי היה יכול להסתפק בפסוקים של פרק מא, להוסיף פסוקים מאותו הפרק או להוסיף פסוקים נוספים מפרשייה אחרת?

המלבי"ם, אמנם נתאר בקצרה את טענות העם, המוצגות בפשטות בפסוקים אלו. ההפטרות פותחת בטענותיהם של עם ישראל כלפי הקב"ה בגלות, על פיהם הקב"ה עזב אותם, ומסר אותם לפגעי הגלות. הנביא מתמודד עם טענות אלו, תוך שהוא מדגיש כי הקב"ה משגיח על עם ישראל, ובסופו של דבר ינקום באויבים. בפרק מא הנביא מזמן את העמים השונים למשפט מול ריבונו של עולם, באופן פשוט על ידי מלחמה. הנביא מציג את ניסיונם הנואש של העמים להישען על העבודה זרה, בעודם מתמודדים מול הקב"ה, אך ללא הועיל. בהמשך בפרק, הנביא מחזק את עם ישראל, זרע אברהם, בכך שהוא יעמוד לצידם בעת הגאולה.

נחלקו הפרשנים בהבנת פסוקים ב - ז. הנביא מתאר את התארגנותם של העמים למלחמה חסרת סיכוי מול ריבונו של עולם, כאשר הנביא מתאר כיצד ההתמודדות תהיה מול אדם המגיע ממזרח. לפני שנציג את הדעות המרכזיות, בפשטות ניתן להסביר שפסוקים אלו מוסבים על מלך המשיח, כפי שמעיר המלבי"ם על פסוק ב. הנביא מנבא על התמודדות מול צבא ישראל בהובלת מלך המשיח המגיע ממזרח, ובהפסד הצפוי מראש של אותם אויבים³.

אמנם, מצינו שתי דעות מרכזיות אחרות לביאור פסוקים אלו. הפרשנים המוקדמים; רש"י⁴, רד"ק ועוד⁵, נשענים על דברי חז"ל ותרגום יונתן, ומסבירים פרשייה זו כמוסבת על אברהם אבינו. הראב"ע לעומת זאת, וכך גם נטו לפרש דעת מקרא על אתר, מבארים פרשייה זו כמתארת את עלייתו של כורש, מלך פרס המזרחית. לצורך הדיון נסביר בקצרה פסוקים אלו על פי הדעה שמדובר בכורש, ולאחר מכן נדון בהרחבה באפשרות הראשונה.

הנביא מנבא שעלייתו הפוליטית של כורש תעזור לעם להיגאל, כפי שקרה בימי שיבת ציון לאחר הכרזת כורש. הדבר משמש כהוכחה היסטורית לכך שהקב"ה מסובב המציאות, ממליך מלכים ומורידם. דמותו של כורש אינה משמשת כסיבה לגאולה, דהיינו בהכרח כהצגתו כמי שיביא את הגאולה בפועל, אלא כסימן לכך שבכוחו של הקב"ה לסבב את המציאות השלטונית עולם, ולהביא את גאולת ישראל לידי מימוש. הראב"ע מסביר לאורך הפסוקים כיצד העמים האחרים יפחדו מגבורתו האדירה של כורש, וכיצד דבר זה ישפיע על עם ישראל⁶.

3 בעניין האמירה שהמשיח יגיע ממזרח, יש לציין כי במקור נבואה זו כוונה לימי שיבת ציון.

4 ד"ה מי העיר ממזרח, וכן ברד"ק. ועוד נביא להלן את דברי חז"ל.

5 כך גם נקטו האברבנאל והמצודות.

6 עיינו בהמשך פרקנו בפסוק כה, וכן בביאור דעת מקרא, בעניין הסיבות בגינם הפרשנים המאוחרים נטו מביאור חז"ל. קצרה היריעה מלעסוק בצדדים לכאן ולכאן, ועל כן ננסה להראות ביסוסים שונים לביאור חז"ל, תוך אמירה כי מחבר ההפטרות ודאי נקט כשיטה המסורתית, הרואה פסוקים אלו כמוסבים על אברהם אבינו. נראה מהמשך הפרק כי ניתן

אמנם, הגמרא בבבא בתרא (טו, א) אומרת כך:

דוד כתב ספר תהלים על ידי עשרה זקנים. וליחשוב נמי איתן האזרחי? אמר רב: "איתן האזרחי" זה הוא אברהם. כתיב הכא: "איתן האזרחי" (תהילים פט, א), וכתב התם: "מי העיר ממזרח צדק".

הגמרא לומדת את פסוק ב ואילך כמוסבים על אברהם אבינו⁷. הגמרא שואלת מדוע לא כללו את איתן האזרחי כחלק ממחברי ספר תהילים⁸, ועונה כי איתן האזרחי הוא הוא אברהם אבינו, ואינו אחד מרשימת הזקנים שציינו חז"ל. לכאורה, הגמרא לומדת זאת מזיקה לשונית אסוציאטיבית בין "אזרחי" לבין "מי זה בא ממזרח". מאין לחז"ל שאכן פרקנו מדבר על אברהם אבינו? ננסה להבין מדוע חז"ל למדו שפרקנו עוסק באברהם, וכן כיצד תוכנו של פרק פט בתהילים עולה בקנה אחד עם דמותו.

צדק יקראהו

נבאר את הפרק על פי הבנת חז"ל, תוך הצגת מספר אינדיקציות לכך שהכתוב אכן מתאר את דמותו של אברהם אבינו. כאמור, פסוק ח מזכיר את אברהם, ונראה כי תוכן הבשורה על גאולת ישראל קשורה לדמותו של אברהם, שכן ההבטחה מגיעה מכוחו שלו⁹. בנוסף, דומה שהעובדה שפסוק ב מנוסח בלשון עבר, מלמדת אותנו שהנביא מדבר על אירוע היסטורי ביחס לימיו, ואין כוונתו לאירועים נבואיים עתידיים, ככורש או מלך המשיח¹⁰.

הנביא קורא לגויים לבוא במשפט עם ה', ובשלב זה נראה שכוונת הנביא למלחמה כוללת. הנביא קובע שאין לגויים יכולת להתמודד מול ריבונו של עולם, שכן הקב"ה עמד מאחורי עליית קרנו של אברהם. אברהם אבינו, שהגיע מאור כשדים המזרחית, יצא למלחמות צודקות במלכי האזור. כפי שמעירים הפרשנים השונים על אתר, וכפי שניתן לזהות בצורה

לזהות את אותו אדם עם כורש, אמנם בחירתו של מחבר ההפטרה לא לגרום פסוקים אלו, אלא לגרום דווקא את פסוקי הסיום של פרק מ, מוכיחים את טענתנו, ראו להלן.

7 ועיינו עוד בילקוט שמעוני ב, תסט, וכן בתרגום יונתן על אתר. ועוד נעיין בדברי הרמב"ם, בהלכות עבודה זרה א, ג.

8 לאור פסוקי הפתיחה של תהילים פט.

9 על הקשר בין המענה לעם ישראל בימי הגאולה לבין מלחמתו של אברהם אבינו, עוד נעיין להלן בבואנו לדון בביאורו של המלבי"ם לפסוקי הסיום של פרק מ.

10 המלבי"ם מתייחס לקושי זה, וקובע שלעיתים הנביא מתבטא בלשון עבר כאשר הוא מתייחס לנבואה עתידית, כיוון שעוצמת החיזיון שנחשף אליה גורמת לנביא לתאר את הדברים כאילו הם כבר קרו בעבר

נפלאה בדעת מקרא, הנביא רומז כאן למלחמת ארבעת וחמשת המלכים, המוזכרת בפרק יד בפרשתנו. הפרשה מתארת כיצד אברהם אבינו נחליץ לעזרת מלכי כיכר הירדן מול הכיבוש של קואליציית ארבעת מלכי מסופוטמיה, וכיצד הצליח לשנות את פני המערכה. הנביא קורא לעמי האזור ללמוד ממקרי העבר, וללמוד לקח מכך שבמלחמות הצדק שהקב"ה מנהיג בעולם, הצד שמקורב לאלוקי ישראל ינצח. בפסוק ג, הנביא רומז לכך שבמלחמה זו, אף אדם מצבא אברהם לא נפגע, ללמדנו על יחסי הכוחות כאשר הקב"ה לוקח חלק ממלחמות כלליות בעולם.

בהמשך, הנביא מראה כיצד הניצחון במלחמה זו עורר הדים והשפעה על עמי האזור, כאשר שמו של אברהם הולך וגדל. כמו כן ניתן לפרש, שכוונת הנביא בפסוקים ה - ז להשפעה הציבורית שיעורר מלך המשיח לעתיד לבוא, כאשר התקדים של אברהם אבינו הוכיח על כך שהדבר אפשרי.¹¹

אמנם, על אף שזו וודאי התשתית הבסיסית להבנת הפרק, ננסה לדלות מפירוש הרד"ק לאורך הפסוקים, כיצד ישנה קומה עמוקה יותר, עליה הכתוב מדבר.¹² דומה כי מחבר ההפטרה כיוון לקומה הנוספת שרד"ק הוסיף, ודומה שזו התשתית ההשוואתית עליה חז"ל נסמכו בדברי הגמרא. נוסיף ונציע שדברים אלו רומזים למדרשים שחז"ל ייחסו לאברהם אבינו הצעיר.

הרד"ק קובע שהמשפט עליו הכתוב מדבר הוא משפט כביכול בפני בית דין, כתיאור של משא ומתן בטענות הקשורות לאמונות ודעות בין היהדות לשאר העולם. אין הכוונה כאן למלחמה גרידא, אלא הנביא מתייחס לסיודור הטענות של עובדי העבודה זרה מול ריבונו של עולם. לאחר מכן, הנביא מביא את אברהם אבינו כמחולל המהפכה בתחום התאיזם. הוא היה אבי המונותאיזם. אברהם יצא ממזרח, ממקום העבודה זרה, וקרא לצדק ואמת. לכל מקום שאליו היה הולך, היה מפיץ את ערכי הצדק והאמת, ואף חינך את העולם האילי הקדום לאמונה באל אחד. דברים אלו עולים בקנה אחד עם מדרש חז"ל המובא ברש"י על בראשית יב, ה,¹³ על פיו אברהם אבינו גייר אנשים רבים. הנביא מורה כיצד אברהם הצליח לעורר מהפכת צדק אמונית בעולם כולו, ועל הגויים הבאים למשפט עם ה' להפנים זאת.

לאחר שהנביא מעורר נקודה זאת, הוא קורא לעם ישראל בפסוק ח להתחזק באמונה בהשגחה האלוקית. חלקים מהעם חווים משברים רוחניים, בעיקר סביב שאלות הקשורות להשגחה

11 עיינו בפירוש האברבנאל על אתר.

12 איננו מתכוונים להעמיס על הקוראים עם ציטוט כלל דברי הרד"ק בפנים, אמנם אנו ממליצים לעיין בדבריו בפנים.

13 ד"ה אשר עשו בחרן.

פרטית ו"צדיק ורע לו". בעקבות כך, הנביא מכנה את העם כזרעו של אברהם. הרד"ק מסביר את הסיבה לכך. הנביא מחזק את העם ללמוד מאברהם, שהצליח לכדו לפתח משנה אמונית מדויקת בסביבת עובדי עבודה זרה. העם נקרא ללמוד מדמותו של האב המייסד של אומתו, ולהתחזק באמונה בהשגחת ה', דברים המתוארים בפסוקים הבאים.

על אברהם אבינו ושאלות באמונה

על פי הרד"ק, על אף שהכתוב מתייחס למלחמת ארבעת וחמשת המלכים, הכתוב רומז כאן לקומת המלחמה של אברהם בעבודה זרה. וכדברינו, הנביא ממנף את גדולתו של אברהם בתחום המחשבה, לידי חיזוק העם מול השאלות האמוניות עימם הוא מתמודד. דומה שחיזוק זה שייך בכל דור ודור, ובשעות משבר עלינו לזכור שקומתנו הרוחנית צמחה מתוך גבורתו של אברהם אבינו.

מדרשים רבים מציירים את אברהם הצעיר כלוחם צדק ואמונה. על אף שאפשר כי לחז"ל הייתה מסורת וקבלה על חלקם, דומה כי ניתן להציע שהדברים עולים מפשט פרקנו, לאור פרשנותו של הרד"ק. הצגת דמותו של אברהם כלוחם במלחמה בתחום האמונות והדעות עולה הן מפרטים שונים בפרק והן ממהלכו הכללי.

ידוע מדרש חז"ל המתאר את שבירת פסלי העבודה זרה של תרח:

חד זמן אתא חד אתתא טעינא בידה חדא פינך דסלת, אמרה ליה הא לך קרב קדמיהון, קם נסיב בוקלסא בידיה, ותברינון לכלהון פסיליא, ויהב בוקלסא בידא דרבה דהוה ביניהון. כיון דאתא אבוה אמר ליה מאן עביד להון כדין, אמר ליה מה נכפור מינך אתת חדא אתתא טעינא לה חדא פינך דסולת, ואמרת לי הא לך קריב קדמיהון, קריבת לקדמיהון הוה דין אמר אנא איכול קדמאי, ודין אמר אנא איכול קדמאי, קם הדין רבה דהוה ביניהון נסב בוקלסא ותברינון. אמר ליה מה אתה מפלה בי, וידעין אינון. אמר ליה ולא ישמעו אזניך מה שפיך אומר?¹⁴

דומה כי החשש משבירת הפסלים רמוזה בפסוק ז. בפשט, הכתוב מתאר כיצד הגויים מייחלים להצלתם בזכות הפסלים, מעשי ידי אדם. ציפייה אבסורדית זו, הולמת את מסרו השנון של מדרש חז"ל זה. אפשר להציע שתיאור חיזוק וביצור הפסלים לצד הזכרת דמותו של אברהם,

לוחם האמונה והצדק, רומז גופא למדרש חז"ל זה.

פרשנות זו עולה יפה לאור סופו של פרק מ, ודומה שזוהי הסיבה בגינה מחבר ההפטרה בחר להוסיף פסוקים אלו דווקא, שכן הם מחדדים את קריאתו של הרד"ק. נעיין בביאורו של המלבי"ם:

כהתימו לדבר תנחומותיו על לב ירושלים, השיב אל עם ישראל פניו העם הזה בראותם אורך גלותם ושלות הרשעים, פג לבם מהאמין בישועה, ואחרי כי נתעו מן רוע הסדר הנשקף בהנהגה, כי הצדיקים גולים ודלים, ובוגדי בגד שלו גם הצליחו, גם שכלם הלך אחורנית לכפור או בדיעה והשגחה או בשכר ועונש. ושפתי זרה נופת תטופנה בטענות פילוסופיות, לאמר כי הידיעה האלהית אשר היא בהכרח ידיעה פשוטה בלתי משתנית, לא תשאיר אחריה אפשריות הבחירה, שאם כן תשתנה ידיעת ה', לפי בחירת האדם לעשות או לחדול, ויש הבדל בין יעקב ובין ישראל, שם יעקב יכוננו בו ההמון, ושם ישראל הגדולים וראשי העדה, ויש הבדל בין דבור ואמירה, אמירה הוא המאמר הפשוט והדבור הוא הדבור הארוך המחובר מכמה משפטים והקישים וטעמים וראיות, והנה יעקב שהם ההמון יאמר נסתרה דרכי מה' שאין ה' יודע את האדם, ואינו משגיח על מעשיו כלל, וישראל שהם חכמי לב שבהם, הם יבינו זאת כי אי אפשר ליחס אל ה' חסרון הידיעה, שזה חסרון בחק השם, וגדר השלם שלא יתואר לו חסרון, אבל לעמת זה ישראל ידבר דבור ארוך פילוסופי, להוכיח במופת שאין האדם חפשי במעשיו, כי אז תשתנה ידיעת ה' לפי אפשריות הבחירה, רק מעשי האדם מוכרחים לפי הידיעה הקדומה האלהית, ומצד זה לא יגיע שכר לצדיק ועונש לרשע אחר ששניהם מוכרחים במעשיהם, ולכן אומרים כי מאלהי משפטי יעבור שאת הצדיק ואת הרשע לא ישפוט האלהים (וכבר בארתי כ"פ כי שם הויה נקרא בו מצד שברא העולם, ושם אלהים ביחוד אם בא בכינוי אל האדם, נקרא בו מצד ההשגחה המיוחדת, לכן הכת הא' אומרים נסתרה דרכי מה', מצד שהוא הסבה הראשונה לכד לא המשגיח עד סוף העולמים ומעשיהם, וכת השניה אומרים מאלהי המשגיח עלי בדיעה פשוטה מפלשת עד סוף כל הדורות בהכרח משפטי יעבור), משיב להם הנביא אל שני הכתות.

המלבי"ם מאריך לתאר את התחושות הקשות שהעם חש בגלות, ומחלק את הטענות השונות לשני סוגים: טענות ההמון וטענות הפילוסופים. העם מסיק ממצבו הדל בגלות כי הקב"ה אינו משגיח על האדם, וגדולתו מעידה על כך שהוא אינו יודע את פעולות האדם. אמנם

הפילוסופים היהודים טוענים טענה אחרת. הם טוענים שכיוון שדיעת ה' כל פרט ופרט היא הכרחית (על מנת למנוע חסרון בכורא), הרי שהאדם אינו בעל בחירה. כיוון שבחירות האדם צפויות וקבועות מראש, הרי שהוא אינו בעל בחירה ברמה האובייקטיבית. ממשיך המלבי"ם להסביר את תשובת הנביא לשאלות אלו:

כי אלהי עולם ה', הוא ברא את העולם, ולא לבד העולם העליון כי גם בורא קצות הארץ... ואם כן לא תוכל להכחיש שלא ידע את הנעשה עליה, היפלא מהיוצר דבר מלאכת החומר ומעשהו? ולא תאמר כי אחר הבריאה מאז עזב מלדעת את כל הנעשה בארץ, כי "לא ייעף ולא ייגע"! ולפי זה ידיעת ה' את כל הנעשה בעולם השפל מוכרחת.

ואם תשאל איך תצדק עם זה הבחירה ושני קצות האפשר? על זה משיב, כמו שכתב הרמב"ם, שאחר שדיעת האל היא עצמית בו ואיננה דבר מוסף על עצמותו, הנה החקירה על איכות ידיעתו, תשוב אל החקירה על עצמותו. וכמו שעצמותו נעלם תכלית ההעלם, כן ידיעתו, וכמו שאין היקש ודמיון בין מציאותו למציאות זולתו, כן אין להקיש בין ידיעתו לידיעת זולתו, ולכן אם הידיעה הנודעת אצלנו אי אפשר לציירה בשלא יסולק עמה טבע האפשר, אין לדון ממנה על ידיעתו הנעלמת מאתנו תכלית ההעלם. וזה שכתב "אין חקר לתבונתו" - אין חקירה אנושית משגת את תבונתו, ואין לחקור ולדרוש בה כי נעלמת ממדע בעל חומר.¹⁵

בפסוק זה הנביא עונה על שתי השאלות גם יחד. הקב"ה לא עזב את הארץ, אלא ממשיך להחיות את הבריאה בכללה ללא עייפות ויגיעה, ועל כן וודאי שהוא יודע את מעללי בני האדם.¹⁶ בעניין השאלה השנייה, המלבי"ם מבין כי הכתוב רומז במילים "ואין חקר לתבונתו" לתשובת הרמב"ם המפורסמת לשאלת הידיעה והבחירה.¹⁷ כוחותיו של ריבונו של עולם אינם חיצוניים לו, כיוון שהוא פשוט בתכלית הפשיטות. אם כן, הבנת ידיעתו, משמעותה - תפיסת עצמות הבורא בכללה. כיוון שלא יתכן לתפוס שכלית את עצמותו של בורא עולם, כך גם לא ניתן להבין את ידיעתו שלו.

העולה מדברי המלבי"ם, הוא שהדיון של הנביא בסוף פרק מ חג סביב שאלות באמונה בכלל,

15 ישעיהו מ. כו, מלבי"ם על אתר

16 זה גופא הדיון של הפילוסוף עם מלך כוזר בספר הכוזרי א, א. המלבי"ם עונה בפשטות, ששליטת הידיעה מה, משמעותה חסרון בכורא.

17 עיינו בהלכות תשובה ה, ה, וכן בסופו של פרק שמיני משמונה פרקים.

ושאלות על השגחת ה' בפרט. ניתן להציע שמחבר ההפטרה בחר לכלול פסוקים אלו כביטוי לכך שהוא קורא את הפרק כשיטת הרד"ק. דהיינו, מחבר ההפטרה הבין בפשטות שהפרק עוסק בדמותו של אברהם אבינו, והכתוב אינו מתאר אך ורק את מלחמותיו בארבעת המלכים, אלא מתאר אף את גבורתו האמונית ושאיפתו לאמת וצדק. מישור המלחמה בשדה האמונות והדעות מודגש בדברי המלבי"ם על סופו של פרק מ, והכללת פסוקים אלו מעידה על כך שמחבר ההפטרה קרא את הפרק כרד"ק.

ניתן להציע שהדיון בסוף פרק מ מזכיר את המדרש המפורסם על חקירתו של אברהם אבינו בעניין ההשגחה האלוקית¹⁸:

אמר רבי יצחק: משל לאחד שהיה עובר ממקום למקום, וראה בירה אחת דולקת. אמר: תאמר שהבירה זו בלא מנהיג, הציץ עליו בעל הבירה. אמר לו: אני הוא בעל הבירה. כך לפי שהיה אבינו אברהם אומר: תאמר שהעולם הזה בלא מנהיג, הציץ עליו הקב"ה, ואמר לו: אני הוא בעל העולם...¹⁹

אם נחזור לדברי הגמרא בבבא בתרא איתנה פתחנו, נראה שניתן להבין לעומק את הזיקה הלשונית בין איתן האזרחי לבין דברי הנביא בפסוק ב. ננסה להבין מדוע פרק פט בתהילים מתאים אף הוא לדמותו של אברהם אבינו. זו לשון תחילת הפרק:

א מְשָׁכִיל, לְאֵיתָן הָאֲזָרְחִי. ב חֲסִדֵי ה', עוֹלָם אֲשִׁירָה; לְדֹר וָדֹר, אוֹדִיעַ אֲמוֹנֹתָךְ בְּפִי. ג פִּי אֲמַרְתִּי עוֹלָם, חֲסֵד יִבְנֶה; שְׁמַיִם, תִּכְנֶן אֲמוֹנֹתָךְ בְּהֵם.

נעיין בדברי האלשיך על אתר:

הנה קבלו רז"ל כי איתן האזרחי הוא אברהם אבינו שהעירו יתברך ממזרח להעמיד על האמת כל יושבי תבל ושוכני ארץ, כי הקריא שמו של הקב"ה בפי הכל, כי בפיו ובשפתיו

18 בראשית רבה לט, א.

19 עיינו בדברי המלבי"ם על יחזקאל ח, יב: "הראית מה שכל אחד עושה בביתו בסתר (ר": עבודה זרה) בחשכם שה' עזב את הארץ בידי המערכה ואינו משגיח". המלבי"ם מסביר את הקשר בין פולחן העבודה זרה לבין תפיסת 'עזב אלוקים את הארץ'. הקב"ה אמנם עזב את הארץ, אמנם מסר את הנהגת הטבע ליכוחות המערכת. עובדי העבודה זרה סוברים שיש לעבוד את אותם כוחות, כיוון שהקב"ה מסר את הנהגת הטבע אליהם. על אף שהמלבי"ם שהוצג בגוף המאמר עמד על כך שהדיון של הנביא עוסק בגדרי ההשגחה, הרי שדבריו בפרק ח מסבירים את טיב הקשר בין מאבקו של אברהם בעבודה זרה (פרק מא) לבין תפיסות ההשגחה השונות (פרק מ). בית המדרש האמוני של אברהם עוסק בשתי הסוגיות הללו כיוון שהן תלויות זו בזו. לפיכך ניתן למצוא בחז"ל מאבקים אמוניים שונים של אברהם – הן בעבודה זרה והן בתפיסות ההשגחה השונות.

יסוד אמונת מציאותו יתברך וחיידוש העולם והשגחתו ושכר ועונש כמפורש ברוז"ל. והיה גומל חסדים לכל עובר ושב וטרם אכלם בפיהם היה משרישם בשרשי האמונה, ואחרי כן היה גומל להם חסד... והוא כי על פי דרכו, רצה אברהם לרמוז להם "כי עולם חסד יבנה" כי לא בראו יתברך לצורך עצמו, רק גזרה חכמתו לעשות חסד עם ברואיו והיה זה להסיר מלבם אמונת קדמות²⁰, אשר המחזיקים באמונה ההיא היה להם כן באמרם שאם לא כן למה בראו כי אין לו צורך בו...

אף האלשיך הבין כי המסורת על פיה איתן האזרחי הוא אברהם אבינו, עולה בקנה אחד עם פשט הפסוקים. מצינו כיצד הן בהפטרנו, והן בתהילים פט, ניתן לזהות כיצד אברהם אבינו מזוהה כלוחם צדק, חסד ואמונה. המלחמה של אברהם בעבודה זרה, כביטוי לגבורה ועידוד לחיי אמונה, אינה עולה אך ורק ממדרשי חז"ל, אלא דומה שחלקם עלו מהפסוקים שהצגנו לאורך המאמר.

כשהרמב"ם קורא את ההפטרה

נבקש להצביע על דמיון נועז במקצת בין מבנה פרק א מהלכות עבודה זרה לרמב"ם, לבין מבנה הפטרתנו.²¹ הצעה זו שופכת אור הן על דמותו של אברהם כמחולל מהפכה רוחנית, והן על בחירתו של מחבר ההפטרה לפתוח עם פסוקי הסיום של פרק מ. לצורך כך, נביא להלן חלקים נבחרים מפרק זה, וננסה להראות את נקודות הדמיון ביחס למהלכה של הפטרתנו²²:

א בימי אנוש טעו בני האדם טעות גדול ונבערה עצת חכמי אותו הדור ואנוש עצמו מן הטועים היה. וזו היתה טעותם. אמרו הואיל והאלהים ברא כוכבים אלו וגלגלים להנהיג את העולם ונתנם במרום וחלק להם כבוד והם שמשים המשמשים לפניו ראויין הם לשבחם ולפארם ולחלק להם כבוד... לא שהן אומרים שאין שם אלוה אלא כוכב זה.

ב ואחר שארכו הימים, עמדו בבני האדם נביאי שקר ואמרו שהאל צוה ואמר להם עבדו כוכב פלוני... ופשט דבר זה בכל העולם לעבד את הצורות בעבודות משנות זו מזו ולהקריב להם ולהשתחוות. וכיון שארכו הימים נשתכח השם הנכבד והנורא מפי כל

20 דהיינו לפי שיטת אריסטו, שהעולם קדמון ולא נברא.

21 מטרת פרק זה היא להצביע על דמיון מסוים למהלך ההפטרה, ותו לא. על כך, יש להתייחס לפרק זה ברמת הרמוז בלבד, והמעיינים יבחרו.

22 הביטויים המודגשים ישמשו אותנו להלן.

היקום ומדעתם ולא הכירוהו ונמצאו כל עם הארץ הנשים והקטנים אינם יודעים אלא הצורה של עץ ושל אבן וההיכל של אבנים שנתחנכו מקטנותם להשתחוות לה ולעבדה ולהשבע בשמה. והחכמים שהיו בהם כגון כהניהם וכיוצא בהן מדמין שאין שם אלוה אלא הכוכבים והגלגלים שנעשו הצורות האלו בגללם ולדמותן. אבל צור העולמים לא היה שום אדם שהיה מכירו ולא יודעו אלא יחידים בעולם כגון חנוך ומתושלח נח שם ועבר. ועל דרך זה היה העולם הולך ומתגלגל עד שנולד עמודו של עולם והוא אברהם אבינו:

ג כיון שנגמל איתן זה התחיל לשוטט בדעתו והוא קטן והתחיל לחשב ביום ובלילה והיה תמה היאך אפשר שיהיה הגלגל הזה נוהג תמיד ולא יהיה לו מנהיג ומי יסבב אותו. כי אי אפשר שיסבב את עצמו. ולא היה לו מלמד ולא מודיע דבר אלא משקע באור כשדים בין עובדי כוכבים הטפשים ואביו ואמו וכל העם עובדי כוכבים והוא עובד עמהם ולבו משוטט ומבין עד שהשיג דרך האמת והבין קו הצדק מתבוננתו הנכונה. וידע שיש שם אלוה אחד והוא מנהיג הגלגל והוא ברא הכל ואין בכל הנמצא אלוה חוץ ממנו. וידע שכל העולם טועים ודבר שגרם להם לטעות זה שעובדים את הכוכבים ואת הצורות עד שאבד האמת מדעתם. ובן ארבעים שנה הכיר אברהם את בוראו. כיון שהכיר וידע התחיל להשיב תשובות על בני אור כשדים ולערך דין עמהם ולומר שאין זו דרך האמת שאתם הולכים בה ושבר הצלמים והתחיל להודיע לעם שאין ראוי לעבד אלא לאלוה העולם ולו ראוי להשתחוות ולהקריב ולנסך כדי שיכירוהו כל הברואים הבאים... והתחיל לעמד ולקרא בקול גדול לכל העולם ולהודיעם שיש שם אלוה אחד לכל העולם ולו ראוי לעבד. והיה מהלך וקורא ומקבץ העם מעיר לעיר ומממלכה לממלכה עד שהגיע לארץ כנען והוא קורא שנאמר (בראשית כא, לג) "ויקרא שם בשם ה' אל עולם". וכיון שהיו העם מתקבצין אליו ושואלין לו על דבריו היה מודיע לכל אחד ואחד כפי דעתו עד שיחזירוהו לדרך האמת עד שנתקבצו אליו אלפים ורבות...

ושתל בלבם העקר הגדול הזה וחבר בו ספרים והודיעו ליצחק בנו. וישב יצחק מלמד ומזהיר. ויצחק הודיע ליעקב ומנהו ללמד וישב מלמד ומחזיק כל הנלוים אליו. ויעקב אבינו למד בניו כלם והבדיל לוי ומנהו ראש והושיבו בשיבה ללמד דרך השם ולשמר מצות אברהם. וצוה את בניו שלא יפסיקו מבני לוי ממנה אחר ממנה כדי שלא תשכח הלמוד. והיה הדבר הולך ומתגבר בבני יעקב ובנלוים עליהם ונעשית בעולם אומה שהיא יודעת את ה'... ומאהבת ה' אותנו ומשמרו את השבועה לאברהם אבינו עשה

משה רבנו רבן של כל הנביאים ושלחו. כיון שנתנבא משה רבנו ובחר ה' ישראל לנחלה
הכתירן במצות...

את הלכות עבודה זרה פותח הרמב"ם בתיאור התגלגלות משנתם של עובדי העבודה הזרה לאורך השנים, וכיצד הופץ מנהג הפולחן לפסלי עץ ואבן. הרמב"ם קובע שהוגי הדעות הראשונים של הפולחן האילי האמינו בקיום והשגחת ה', אלא שהם סברו בטעותם שיש לעבוד אותו דרך הכוחות השונים המופיעים בטבע; השמש, הירח וכו'. בהלכה ב, הרמב"ם מראה כיצד מנהג העבודה זרה התגלגל לאורך השנים, עד שבסופו של דבר אנשים עבדו לעבודה זרה עצמה, והם לא ייחסו את כוונתם לסיבת הסיבות, לריבונו של עולם, ושמו של מקום נשכח בקרבם.

טעויות אמוניות אלו, המתחלקות לטעויותיהם של המון העם (וששכח את הכוונה המקורית של הפולחן), ולטעויותיהם של הפילוסופים (שטעו לחשוב שיש לעבוד את כוחותיו של מקום, ולא אותו לבדו), מזכירים את החלוקה של המלבי"ם בפסוק כז. גם בסופו של פרק מ, הנביא מזהה שיש להתמודד עם טענות אמוניות שונות, הן של ההמון (הגורס כי עוב אלוקים את הארץ), והן של הפילוסופים (שתמהו כיצד תיתכן בחירה חופשית לאור ידיעת ה').²³

לאחר הצגת התגלגלות העבודה הזרה, תוך התייחסויות לשני סוגים שונים של טעויות מחשבתיות, הרמב"ם מציג את הגעתו של איתן האזרחי, אברהם אבינו. חקירותיו השכליות של אברהם הביאו למהפכה אמונית גדולה. דומה שתיאור זה תואם לראשיתו של פרק מא. לאחר הצגת הקשיים האמוניים של העם, הנביא מתאר כיצד הקב"ה העיר ממזרח את אברהם אבינו, המייצג את המלחמה בדעות הפסולות ביחס לאלוקות. דומה שדברי הרמב"ם "והבין קו הצדק מתבוננתו הראשונה", עולים בקנה אחד עם לשון הנביא "צדק יקראהו ברגלו", בעיקר לאור ביאורו של הרד"ק. בנוסף, הצענו שהכתוב רומז בפסוק ז לשבירת הפסלים על ידי אברהם, ודברים אלו מפורשים בדברי הרמב"ם "ושיבר הצלמים ותחיל להודיע לעם שאין ראוי לעבוד אלא לאלוה".

23 על אף הדמיון, ניתן לזהות בקלות שמדובר בטענות שונות. הרמב"ם דן בטענות הקשורות לעבודה זרה, והנביא דן כאן בשאלות הקשורות לידיעת ה'. אמנם, ניתן להציע שיש דמיון מסוים בין הטענות עצמם. טענות ההמון דומות, כיוון שבשני המקרים ההמון הוציא את ריבונו של עולם מהמשוואה: הוא עובד עבודה זרה ללא קשר לסיבה הראשונה, ואינו חושב שהקב"ה משגיח על עולמו. בעניין טענות הפילוסופים - אף כאן יש דמיון. בשני המקרים הפילוסוף מקבל את הנחות היסוד של הדיון, אך מנסה להקשות על התוכן שבמסגרת הדיון. בפרקנו, הפילוסוף מקבל את ידיעת ה', אך שולל את הבחירה, ואילו במשנה תורה, הוא מקבל את מציאותה של הסיבה הראשונה למציאות, אך שולל את הפולחן כלפיה. אמנם עיינו בהערה 17, השופכת אור נוסף בשאלת הקשר בין סוגיות הקשורות בהשגחה לבין הליכה אחרי העבודה זרה (לאור דברי המלבי"ם בפרקנו ובפרק ח).

בהלכות אלו, מתייחס הרמב"ם לשאלת מקור סגולתו של עם ישראל.²⁴ הרמב"ם מסיים את הלכה ג עם האמירה שהאמונות הנכונות של אברהם שימשו ככר הפורה לכריתו של ריבונו של עולם עימנו. אברהם "שתל בליבם" של אנשי ביתו את עיקרי האמונה, ודברים אלו היו כבסיס לבחירה של ריבונו של עולם בנו. דומה שאף ההפטרות מתארת יחס דומה לאברהם אבינו. בפסוק ח, הנביא קובע כי הקב"ה בחר בישראל "זרע אברהם אהבי". בחירתו של הקב"ה בעם ישראל, נובעת מכך שהוא זרעו של אברהם. הערתו של אברהם ממזרח לפעול בגבורה אמונית מרשימה, היא שימשה כבסיס לכרית בין ריבונו של עולם ליעקב אבינו ובניו, דברים הנאמרים במפורש בהלכה ג לעיל.

סיכום

הפטרות פרשת לך לך עוסקות בנבואת הנחמה של ישעיהו לעם ישראל השרוי בדלותו בגלות, ועניינה לעודד את העם בהגעתה הקרובה של הגאולה ובעשיית משפט בגויים. לאחר הצגת פשט הפרק, הצגנו את מחלוקת הפרשנים האם לייחס את פסוקים ב - ז כמוסכים על אברהם, כורש או מלך המשיח. במאמרנו ניסינו לבסס את פרשנות חז"ל, הרואה את הפרק כמוסב על אברהם. ניסינו להראות כיצד פשט הפרק עולה יפה עם פרשנות זו, תוך הצגת דעת הרד"ק בעניין. עמדנו על כך שהפרק מתאר את אברהם כמצביא צבאי חזק, בדומה למתואר בפרשתנו ביחס למלחמתו בארבעת המלכים, אך הוא בעיקר מדגיש את הקומה הרוחנית-אמונית שלו. הנביא מתאר את מלחמתו של אברהם בתחום האמונות והדעות, תוך שימוש בביטויים המזכירים מדרשים שונים המופיעים בחז"ל בעניין שאלות שונות הקשורות לאמונה בה, במלחמה בעבודה זרה ובשאלות הקשורות להשגחה.

ניסינו לעמוד על כך, שהקריאה המדויקת של הרד"ק עולה בקנה אחד עם בחירתו של מחבר ההפטרות לגרוס את פסוקי הסיום של פרק מ, כפתיחה להפטרותנו. אם נשכיל להשתמש בפירושו הנפלא של המלבי"ם, הרי שעניינה של פתיחה זו, הוא לתאר את הקשיים האמוניים עימם מתמודדים אנשי העם, וממילא מובן מדוע הנביא מתאר את דמותו של אברהם. העם מקבל חיזוק ועידוד מכך שיש בכוחו להתמודד עם הקשיים האמוניים השונים, שכן יש תקדים

24 קצרה היריעה מלעסוק בשאלת מקור סגולתו של עם ישראל, ודברינו לעיל הולמים את שיטתו של הרמב"ם בעניין זה. לעיון בשאלה זו, עיינו בדברי הרב יצחק שילת, סוגיה ג: סגולת ישראל, בין הכוזרי לרמב"ם, עמ' סג-פד, שנת תשע"א, הוצאת י. שילת - מעלה אדומים.

היסטורי של גבורה בתחום האמונות והדעות - אברהם אבינו! נראה שדברים אלו עולים בקנה אחד עם זיקתם של חז"ל בין אברהם לבין פרק פט בתהילים, העוסק כולו במשברים אמוניים ובסוגיות הקשורות להשגחה, כפי שהצגנו בדעת הפרשנים בהכנת מהותה של ההפטרה. לסיום, ניסינו להראות מספר השוואות בין מהלכה של ההפטרה לבין סידורו המדוקדק של הרמב"ם לפרק א מהלכות עבודה זרה.

נראה כי דמותו של אברהם מעוררת אותנו לגבורה אמונית ולשליחות בתחום האמונות והדעות. עלינו לזכור שעמנו צמח מאותה תעוזה מחקרית של אברהם אבינו, כפי שמעירים הן הנביא בהפטרנו והן הרמב"ם בהלכותיו. אנו נקראים לדגל - נקראים לשבת בבית מדרשו האמוני של אברהם אבינו!